



Studying, Identification and Position of the Beardless Person in the Ardashir Babakan's Reliefs

Hamzeh Ghobadi Zadeh¹ & Ali Asghar Salahshoor² & Younes Yousefvand³
(167-188)

A clean-shaven person behind the king is shown in the four Ardashir Babakan's reliefs in Firuzabad, Naghsh-e Rostam, and Naghsh-e Rajab. The various approaches have been suggested about this person's identity, mentioned with various names and titles such as fly-whisk bearer eunuch, the servant or bodyguard of the king. The comparison of this type of iconography with those of the same preceding examples the Sasanid state in Iran during the Achaemenid and Assyrian periods shows that the shaving of the face is one of the common traditions among high-ranking clerics, which is most likely continued the later periods and especially, the Sasanid. Also, there is the possibility of belonging mentioned person to person other than the royal family based on the analysis of some of the available emblems and historical narratives.

The present study is based on historical and archaeological information, which has provided new information about a clean-shaven person behind the king, shown in the four Ardashir Babakan's reliefs in Firuzabad, Naghsh-e Rostam, and Naghsh-e Rajab. This paper examines the beardless person's figure in the Ardashir I's reliefs and similar examples in the archaeological evidence such as reliefs, seals, and historical narratives. Furthermore, we are trying to determine the identification and probable position of this person.

The most critical questions in this research are the following:

- 1- What is the identification of the beardless person in the Ardashir Babakan's reliefs?
- 2- What is the position of the beardless person in the Ardashir Babakan's reliefs?

Most researchers have used the titles such as whisk-bearer, eunuch, servants, or bodyguards of the king. Lukonin has described this person as the Karen dynasty representative and attributed the carved emblem on his kolāh to this dynasty (Lukonin, 2005: 309). Ghirshman identifies him as a Sasanid nobleman (Ghirshman, 2011: 125), and Hinz describes him as bitaxš of Ardashir (Hinz2006: 276). By studying Sasanid riders' descent in the relief of warrior's war in Firuzabad, Kalani considers this person as the representative of the Soren family by a special emblem on his kolāh (Kalani, 2017a: 90; Kalani, 2017b: 204). Mousavi Haji and Sarfaraz believe that this person has been a servant and bodyguard of the king (Mousavi Haji and Sarfaraz, 2017: 72). The presence of beardless persons (or clean-shaven?) has a long history among the civilizations of the Ancient Near East; for example, we can see the examples of these people in different periods, such as Assyrian and Achaemenid ones, and in the Sasanid period, on the reliefs and seals later.

1. Corresponding Author Email: h.ghobadi@ut.ac.ir.

Ph.D. Candidate in Archeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

2. Ph.D. Candidate in Archeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

3. Ph.D. Graduated in Archeology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Specimens of beardless persons are seen in ancient Near East works such as the Achaemenid and Assyrian periods (Figure 1, 2, 3, 4). A tradition that seems to have lasted until the Sasanid period, like Kerdīr (Figure 12). He reached such a very high position in the Sasanids' political structure that Narseh mentioned his name in the inscription of "Paikuli" among his noblemen and loyalists. Also, a person without a beard is seen in Ardashir I's reliefs in Fars. We can quickly identify these people as servants. Indeed, holding a device such as fly-whisk (?) not only did not create a disturb and disorder in their task, but also they could reach a position that everywhere are portrayed behind the king, and their Specimens are visible in the reliefs of the Assyrian, Achaemenid, and Sasanid (including Kerdīr). It seems the person who has been portrayed without a beard in all of Ardashir I's reliefs in Fars is enjoying such a position (Figure 7, 8, 9, 10, 11).

Regarding all of Ardashir Babakan's reliefs, this beardless person is portrayed with a diadem and royal ribbons, so he cannot be one of the Sasanid kingdom people. We should search for his identity among non-royal family members. Among the courtiers of Ardashir are only Tansar and Abarsam, that different narratives exist about these two persons, especially in the Islamic sources are mentioned about their high position among the clerics. Tansar has not been mentioned in any sources contemporary with the Sasanid. Abarsam is mentioned in the inscriptions of the Shāpūr I's Ka'ba-i Zardusht among the Ardashir's courtiers, not as the clergy or Ardashir's vizier, but as one of the courtiers in the fifteenth row of this inscription.

Regarding this person in the relief of Ardashir's war with Ardawan IV and Ardashir's investiture from Ahura Mazda, he has been both the high political and the first rank of the clergy society. According to Ibn Balkhi's version about Ardashir's vizier called Nansar, some scholars consider Tansar and Abarsam one person. He is named as "Mobad-e Mobadan" in epic texts, such as *Karname-ye Ardahsir*, and mentioned in the *Shahnameh Ferdowsi* with various titles, such as "Dastūr", vizier, "Mobad" and "Kadkhodā or Kadiwar (alderman)". The likeness of this person with the great Sasanian cleric is that like Kerdīr carrying the sword in the reliefs of Sarāb-e Bahrām and Sarmashhad, this person also, in addition to fighting on the battlefield of Tangab-e Firuzabad with the Parthian rival, in other Ardashir's reliefs carries a sword indicating this person has had a strong political influence, in addition to the high ranking clergy, as well as Kerdīr. This is a crucial point in rejecting the approaches of those who regard this person as a simple servant or a eunuch holding a fly-whisk behind the king's head. Is it reasonable a servant who is only his duty to hold a fly-whisk (?) behind the king's head carrying the weapon with his own?

On the other hand, the carved emblem on his kolāh shows his descent and ancestry. Emblems related to the family of essential persons were carved on their kolāh, not a servant whose duty was only holding fly-whisk (?). Regarding the courtiers of Ardashir, Abarsam is the only person who has received the honorific title, "Ardashir's Farr" or Ardashir glory has been named in many sources as the senior clergy and grand vizier, so it seems has had a very high position. If we accept the view of the scholars that Parthian's adversary of the beardless person in the third scene of the relief of the warrior's war is the king of Ahwaz, or according to Henning, Ardawan V Elymais, probably can be more trusted in Tabari's version about the encounter king of Ahwaz with Abarsam who has attacked to the Ardashir Khorra in the absence of Ardashir, and should be considered the third scene of Firuzabad I's relief related to this battle and battle scene between the king of Ahwaz and Abarsam (Figure 7, 8). Probably a person portrayed without a beard in all of Ardashir's reliefs is Abarsam, who had both a very high political position because of his numerous services to Ardashir, and senior clergy of the Sasanid period appeared with this portrait and figure in the reliefs according to the tradition of shaving face among the clerics.

Keywords: Sasanian, reliefs, Ardashir I, clergy, beardless person

واکاوی هویتی شخص بدون ریش در نقش برجسته‌های اردشیر اول ساسانی

حمزه قبادی‌زاده^۱

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

علی اصغر سلحشور

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

یونس یوسف‌وند

دانش آموخته دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۹/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۲۰

چکیده

در چهار نقش برجسته‌ی اردشیر بابکان در فیروزآباد، نقش رستم و نقش رجب و در پشت سر شاه، شخصی با صورت اصلاح‌کرده نمایش داده شده است. در مورد هویت این شخص نظرات مختلفی ارائه گردیده که با عناوین مختلفی چون خواجه‌ی مگسپران، خدمتکار یا محافظ شاه از او یاد شده است. مقایسه‌ی این نوع شمایل‌نگاری با آنچه که از نمونه‌های مشابه پیش از حکومت ساسانی در ایران زمان هخامنشی و آشور بر جای مانده نشان می‌دهد که تراشیدن ریش یکی از سنت‌های رایج در میان روحانیون بلند پایه بوده که به احتمال در ادوار بعد خصوصاً دوره‌ی ساسانی نیز تداوم داشته است. علاوه بر این، بر اساس بررسی برخی نشانه‌های موجود و تحلیل روایت‌های تاریخی، احتمال تعلق نقش شخص مذکور به فردی غیر از خانواده‌ی سلطنتی وجود دارد.

واژه‌های کلیدی: ساسانیان، نقش برجسته، اردشیر اول، روحانی، شخص بدون ریش.

۱. مقدمه

از اردشیر بابکان بنیان‌گذار حکومت ساسانی تعداد پنج نقش برجسته برجای مانده است. به جز نقش برجسته‌ی خان تختی سلماس در شمال غرب ایران، مابقی در استان فارس امروزی و در نواحی فیروزآباد، نقش رجب و نقش رستم واقع شده‌اند. در نقش برجسته‌های فارس فردی با صورت تراشیده نشان داده شده که در گذشته هویت او به صورت اجمالی توسط محققین مختلف مورد بحث قرار گرفته است. غالب محققین از عنوان‌هایی چون خدمتکار، خواجه‌ی مگسپران و محافظ برای این شخص استفاده کرده‌اند. لوکونین این شخص را نماینده‌ی دودمان کارن دانسته و علامت حک شده بر روی کلاهش را به این دودمان نسبت داده است (لوکونین، ۱۳۸۴: ۳۰۹). گیرشمن او را یک نجیب‌زاده‌ی ساسانی (گیرشمن، ۱۳۹۰: ۱۲۵) و هینتس وی را بیدخش اردشیر معرفی کرده است (هینتس، ۱۳۸۵: ۲۷۶). کلانی با بررسی تبار سواران ساسانی در نقش برجسته‌ی جنگ سواران در فیروزآباد این شخص را با علامت مخصوص بر روی کلاهش نماینده‌ی دودمان سورن می‌داند (کلانی، ۱۳۹۶: ۹۰؛ کلانی، ۱۳۹۶: ۲۰۴). موسوی حاجی و سرفراز اعتقاد دارند این شخص مستخدم و محافظ شاه بوده است (موسوی حاجی و سرفراز، ۱۳۹۶: ۷۲). حضور افراد بدون ریش سابقه‌ای طولانی در بین تمدن‌های شرق باستان دارد که نمونه این افراد را در دوره‌های مختلف از جمله آشور و هخامنشی و در ادامه در دوره ساسانی بر روی نقش برجسته‌ها و مهرها مشاهده می‌شود. نگارندگان در مقاله پیش رو با بررسی نقش فرد بدون ریش در نقش برجسته‌های اردشیر اول ساسانی و نمونه‌های مشابه بر روی نقوش برجسته، مهرها و روایات تاریخی در پی تعیین هویت و جایگاه احتمالی این شخص هستند.

۲. اشخاص بدون ریش در دوره آشور

مدارک تصویری و نوشتاری فراوانی در ارتباط با افرادی با صورت تراشیده از دوره‌ی آشور نو به دست آمده است. با این وجود هویت این اشخاص از دیدگاه تاریخ هنری و زبان‌شناسی مورد بحث است. رایت و چان این افراد را خواجگانی می‌دانند که در کتیبه‌های اوایل قرن نهم پ.م از آنها با عنوان شَرشی (lû.sag = ša rēši) یاد شده که در نقوش برجسته با صورتی بدون ریش تصویر شده‌اند و از جایگاه بالایی در امپراتوری آشور برخوردار بوده‌اند (Wright & Chan, 2012: 106). جایگاه والای خواجگان در حکومت آشور و برخورداری آنها از مناصب بالایی حکومتی از روی نقش مهرها و همچنین نقوش برجسته‌ی کاخ‌ها (تصویر ۱) قابل مشاهده است. مهرها و اثر مهرهای آشوری از جمله مدارکی هستند که افراد بدون ریش بر آنها نقش شده است. از آن جمله ۱۱ مهر و اثر مهر استوانه‌ای مربوط به دوره اداد نیراری سوم (Adad-nērārī) (۷۸۳-۸۱۰ پ.م) و شلمانصر چهارم (Shalmaneser IV) (۷۷۳-۷۸۲ پ.م) بر اساس کتیبه روی آنها است که در آنها اسامی دارندگان مهر، جایگاه اجتماعی و کارکرد مهرها مشخص است. بر اساس کتیبه‌ها این مهرها متعلق به خواجگان سلطنتی با مقام بسیار بالایی درباری هستند (Nederreiter, 2015: 118).



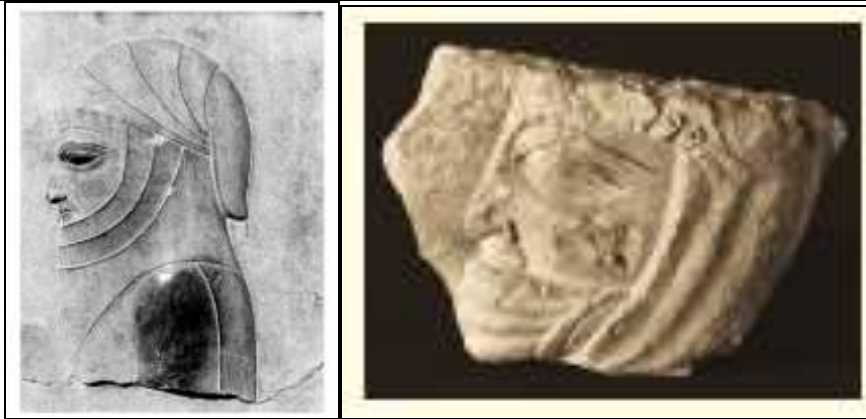
تصویر ۱: نقش برجسته آشورنصیرپال دوم (۸۸۳-۸۵۹ پ.م) به دست آمده از کاخ نمرود در حال انجام مراسم مذهبی و در حضور یک شخص بدون ریش و یک نفر که به صورت بالدار نقش شده است (British Museum, Relief panel)
Figure 1: The Relief of Aššurnasirpal II (883-859 BC) in Nimrud Palace Showing a Spiritual Ceremony in the Presence of a Beardless Person and a Winged Person (panel)

بیشتر خواجگان در نقش برجسته‌های کاخ‌ها نزدیک‌ترین فرد به پادشاه آشوری هستند. آنها اسامی مختلفی داشته‌اند که رایج‌ترین آنها DN – šarru-ušur (محافظ شاه) و ممکن بود نام بلشزر (Belšassar) را نیز دریافت کنند که احتمالاً به معنای «محافظت‌کننده از زندگی او یا محافظ زندگی شاه» بوده است (Ibid: 107, 108). برخی از این مأموران اصلاح‌کرده به عنوان شَرشی یا خواجگان حرمسرا شناخته می‌شوند؛ هرچند باید توجه داشت همان‌طور که اپنهایم (Oppenheim, 1973: 333, 334) با استناد به متون، تأکید دارد نباید همه‌ی

شرشی‌ها را به عنوان خواجه در نظر گرفت، بلکه برخی از آنها مردان جوان و یا مردان اصلاح‌کرده‌ای بودند که به مناصب بالایی در دوره آشور می‌رسیدند. یک نمونه‌ی تصویری از استوانه‌ی مربوط به آشور نو به دست آمده که یک پرستش‌کننده بدون ریش در مقابل دو الهه دیده می‌شود و کتیبه‌ای که بر روی آن حک شده این فرد را به عنوان فرزند حمل‌کننده عصای قدرت اداد نیراری پادشاه آشور معرفی می‌کند (Albenda, 1996: 69). افراد بدون ریش به مانند افرادی که از آنها به عنوان شوت‌رشی (šūt rēši) یاد شده است، در بیشتر موارد به عنوان همراهان و ملازمان شاه محسوب می‌شوند. متون آشوری تمایزی را میان این افراد به عنوان شرشی و افراد با ریش موسوم به شازیگنی (Ša Zigni) قائل هستند و هنگامی که کوتاه‌نوشت‌ها و نوشتارهای کوتاه همراه نقش برجسته (caption) به ویژه شوت‌رشی را توصیف می‌کنند، پیکره بدون ریش منظور است (Reade, 1972: 91). در مجموع این افراد بدون ریش در امپراتوری آشور از جایگاه بسیار بالای برخوردار بودند که یکی از مهم‌ترین وظایف آنها انجام امور دینی به خصوص در مراسم خاص مذهبی به همراه شاه بود.

۳. اشخاص بدون ریش در دوره هخامنشی

با نگاهی به نقوش برجسته‌ی تخت جمشید به نظر می‌رسد نیمی از افرادی که در حال بالا رفتن از پلکان‌ها نقش شده‌اند، بدون ریش هستند و در شوش همه پارسی‌ها با سربندهای مشخص، به صورت اصلاح‌کرده نشان داده شده‌اند (Razmjou, 2010: 238). پیکره‌ای که در پشت سر ولیعهد در نقش برجسته خزانه موسوم به صحنه بار عام دیده می‌شود، صورتی اصلاح شده دارد و از آن به عنوان حوله‌دار یاد شده (Schmidt, 1953: 165) که البته جای بحث دارد (تصویر ۲). او دارای سربندی پلیسه‌دار است و هنگامی که در نقش قرینه و از چپ نمایش داده شده یک شال منگوله‌دار بر شانه چپ خود دارد (Razmjou, 2010: 239). افرادی با صورت اصلاح‌کرده در شوش نیز دارای این شال منگوله‌دار هستند (de Mecquenem, 1947: 84). این خود می‌تواند نمایانگر جایگاه و طبقه اجتماعی بالای روحانیون باشد (Razmjou, 2010: 239). رزمجو با توجه به پوشش خاص این افراد مادی و پارسی و نیز با مقایسه‌ی این پیکره‌ها با گنجینه جیحون که فردی روحانی و یا مغی را در حال انجام مراسمی خاص که شمشیری کوتاه به میان بسته نشان می‌دهد و نیز با مقایسه آنها با نقش برجسته داسکیلیون که دو فرد بدون ریش را در لباس مادی که برسمی در دست، مقابل یک معبد و یا زیارتگاه قرار ایستاده و سربندی دارند که دهان و بینی آنها را پوشانده است و با توجه به سنت‌های شرق نزدیک باستان ایلامی، مصری و آشوری، این افراد بدون ریش و اصلاح‌کرده را به عنوان روحانی و کاهن می‌شناسد (Ibid, 235-238) (تصاویر ۳-۵). نمایش این پیکره‌ها با همان سربند در حالی که مگسپرانی (۴) را در پشت تخت شاه نگه داشته‌اند، تضادی در وظایف آنها ایجاد نمی‌کند و فرد اصلاح‌کرده که چنین سربندی را به سر دارد نه تنها نمی‌تواند یک خدمتکار ساده باشد، بلکه او یک روحانی با وظایفی مشخص بوده است (Ibid: 239). مبارزه با خرفسترها (khrafastras) یا موجودات مضر مانند حشرات، وظیفه‌ای مذهبی برای روحانیون به حساب می‌آمد (De Jong 1997: 338, 341) در این باره هرودت این مراسم را توصیف کرده است «اما مغان با دست خود هر موجودی به غیر از انسان و سگ‌ها را می‌کشند. آنها موجوداتی مانند مورچه‌ها، مارها، خزندگان و پرندگان را می‌کشند و به این کارشان افتخار می‌کنند» (Hdt: 1.140; De Jong 1997: 339).



تصویر ۲ و ۳: سمت راست مردی با صورت اصلاح‌کرده و سربند پلیسه دار، صحنه بار عام، تالار خزانه تخت جمشید و سمت چپ مردی با صورت اصلاح‌کرده و سربند پلیسه دار و پدام که زیر چانه را پوشانده است، بر روی قطعه سنگی به دست آمده از شوش (Razmjou, 2010: 240,242)

Figure 2 and 3: the right side, a stone fragment from Susa showing a clean-shaven man with a pleated headdress and Padam worn under his chin. The left side, a clean-shaven man with a pleated headdress, Audience Scene, Treasury Hall, Persepolis



تصویر ۴: مردی با ریش اصلاح‌کرده و سربند پلیسه دار پشت شاهزاده هخامنشی، صحنه بار عام، تالار خزانه، تخت جمشید (Schmidt, 1953: Pl. 121)

Figure 4: a clean-shaven man with a pleated headdress behind the Achaemenid prince, Audience scene, Treasury Hall, Persepolis (Schmidt, 1953: Pl. 121).

۴. افراد بدون ریش در دوره ساسانی

تصاویر زیادی از مردان بدون ریش در دوره‌ی ساسانی بر روی مهرها و نقوش برجسته وجود دارد. اکثر این افراد از نوع لباس پوشیدن و سنت‌های مربوط به لباس مردانه زمان ساسانی پیروی می‌کنند (Lerner, 2006: 114)؛ اما برخی نیز ریش کوتاه پیچ خورده دارند و پارچه و لباسی را بر روی خود انداخته‌اند. عنوانی که برای این مردان استفاده می‌شده، تنها سرپرست اقامتگاه زنان یا بوخت شاپور (Bōxtšābuhr) و رئیس اقامتگاه زنان یا هرزید (harzbed) نبود، بلکه گاهی از عنوان مغ (magus) نیز برای این افراد استفاده می‌شد (Ibid: 114). بر روی بسیاری از اثر مهرهای به دست آمده از قصر ابونصر و تخت سلیمان افراد روحانی زیادی که دارای کتیبه هستند نقش شده است. برخی از این افراد بدون ریش هستند مثلاً در مهر شماره Nr.62 در تخت سلیمان فردی بدون ریش نقش شده که گوبل او را به دلیل نداشتن ریش جزء زنان دسته‌بندی کرده است، در حالی که خود ایشان می‌گویند در کتیبه این مهر اسم یک مرد ذکر شده است (گوبل،

۱۳۸۴: ۵۹). این شخص نقش شده همانند شخص بدون ریش در نقش برجسته‌های اردشیر اول دارای موهای بدون آرایش است که در پشت گردن آزاد هستند. همچنین در چندین نقش مهر از جمله مهرهای شماره ۶۲ و ۱۵۵ در قصر ابونصر نیز افراد بدون ریش نقش شده‌اند (علیخانی، ۱۳۸۶: ۳۵ و ۶۹).

قدیمی‌ترین نمونه‌های تصویرسازی این افراد بلندمرتبه از دوره ساسانی مربوط به چهار نقش برجسته اردشیر اول هستند. سومین شخص در نقش برجسته جنگ سواران در فیروزآباد I، حمل‌کننده‌ی مگسپران در نقوش برجسته تفویض قدرت به اردشیر در فیروزآباد II، نقش رستم I و نقش رجب II دربرگیرنده‌ی این تصویرسازی‌ها هستند. در فیروزآباد و نقش رجب با مفهوم تفویض قدرت، این فرد دارای کلاهی اشکانی است، در حالی که در صحنه‌ی مبارزه در فیروزآباد و صحنه تفویض قدرت در نقش رستم دارای کلاه گرد گنبدی شکل است. در نقش برجسته پیروزی در دارابگرد I که متعلق به اردشیر یا پسرش شاپور اول است، از ۱۸ مرد پارسی که در مقابل شاه هستند، ۴ نفر از ۸ نفری که کلاه اشکانی پوشیده‌اند، بدون ریش هستند. واضح است این افراد و ملازمانشان که کلاه قبه‌دار پوشیده‌اند و در قسمت جلو با حالتی از نگرهبانی نسبت به شاه قرار دارند افراد ویژه و خاصی هستند (Lerner, 2006-2007: 115). همچنین آتشدانی از دوره شاپور اول از نصرآباد به دست آمده که متعلق به فردی به نام (عنوان؟) آبنون (Abnun) «آرایش دهنده میز کاخ سلطنتی» یا رئیس مراسم و تشریفات مربوط به حرمسرای سلطنتی (پد شبستان آیینگ pad šabistān āyēnīg) بوده که به مناسبت پیروزی شاه بر رومیان در سال ۲۴۳ یا ۲۴۴ میلادی به او اهدا شده است (Lerner, 2007: 114; Tavoosi and Frye, 1989: 25-29; Gignoux, 1991: 9-17). بر چهار وجه این آتشدان نقوشی حجاری شده که دو وجه مقابل آن (اردشیر شاه شاهان) و (شاپور شاه شاهان) حک شده و بر دو وجه دیگر آبنون و اسپز (Aspēz) و وهنام (Wahnām) نقش شده که به ترتیب «وزیر دربار» یا (داربد: Darbed) و فرمادار (Farmadār) هستند. متأسفانه تصویر آبنون بسیار آسیب دیده است، هرچند صورتش به نظر بدون ریش است (تصاویر ۵ و ۶) ولی داربد اسپز به وضوح بدون ریش است. تشخیص سربند آبنون مشکل است، اما می‌توان گفت که اسپز کلاهی قبه‌ای بر سر دارد. این نوع کلاه سبکی است که علاوه بر شخص بدون ریش در فیروزآباد و نقش رجب با مفهوم تفویض قدرت، توسط افراد بدون ریش دیگری از جمله کرتیر به عنوان نمونه در نقش برجسته‌ی بهرام دوم در نقش رستم استفاده شده است (Lerner, 2006-2007: 114). این افراد در دوره‌ی ساسانی با علامت ویژه بر روی کلاهشان که نشان از تبار آنها دارد، دیده نقش شده‌اند. کرتیر (Kerdīr) موبد موبدان و روحانی قدرتمند همزمان با دوران پادشاهان اولیه ساسانی یکی از آنها است که با قدرت زیادش توانست تصویر خود را بر چندین نقش برجسته ایجاد کند. همچنین فرد بدون ریش که موضوع مورد بررسی مقاله حاضر است احتمالاً دارای منصب روحانی اعظم بوده است که بنا بر سنت قدیمی به صورت بدون ریش و یا بهتر است بگوییم با ریش تراشیده که یکی از ویژگی‌های روحانیون بوده نقش شده است.



تصویر ۵: نقش آسپز و وهنام بر آتشدان نصرآباد (Lerner, 2006-2007: 118) تصویر ۶: تصویر آبنون بر آتشدان نصرآباد (Lerner, 2006-2007: 118).

Figure 5: face of the Nasrabad fire altar showing Aspēz and Wahnām (Lerner, 2006-2007: 118).

Figure 6: face of the Nasrabad fire altar showing Abnūn (Lerner, 2006-2007: 118).

۵. فرد بدون ریش در نقش برجسته‌های اردشیر بابکان و بررسی هویت و جایگاه او

در نقش برجسته‌های اردشیر اول در استان فارس و در چهار صحنه متفاوت فردی بدون ریش تصویر شده است. نقش جنگ سواران در فیروزآباد I که بعد از پیروزی قطعی اردشیر اول بر اردوان چهارم نقش شده یکی از آنها است. در مورد این نقش محققینی مانند ویلسن (۱۳۱۷: ۱۰۴)، مشکوتی (۱۳۴۹: ۱۴)، فونگال (۱۳۷۸: ۲۸)، شپرد (۱۳۸۷: ۵۸۶)، شراتو (۱۳۸۳: ۶۸)، لوکونین (۱۳۸۴: ۳۱۰-۳۰۸)، هینتس (۱۳۸۵: ۱۶۲)، شهبازی (۱۳۸۹: ۲۶۰)، سامی (۱۳۸۹: ۱۲۳)، گیرشمن (۱۳۹۰: ۱۲۵)، موسوی حاجی و سرفراز (۱۳۹۶: ۷۱)، Herzfeld (1941: 57), Erdmann (1948: 79), Schmidt (1970: 125), Herrmman (1977: 86), Vanden Berghe (1984: 62), Haerincq 1999 Huff (2008: 39), Grabowski (2009: 22) Canapa (2013: 862) همگی نقش برجسته را مربوط به اردشیر اول ساسانی می‌دانند. این نقش شامل نبرد تن‌به‌تن اردشیر با اردوان چهارم، شاپور با دربندار (؟) وزیر اردوان چهارم و فردی بدون ریش با همتای اشکانی خود در سه صحنه است (تصویر ۷). در سومین صحنه (تصویر ۸) فردی با صورت بدون ریش و موهای مجعد بلند که بر پشت گردن ریخته است (موسوی حاجی و سرفراز، ۱۳۹۶: ۶۹)، کلاه گردی بر سر دارد که بر روی آن نشان مخصوصی حک شده است این نشان بر روی زین اسب او نیز دیده می‌شود (همان: ۷۰).



تصویر ۷: نقش برجسته جنگ سواران فیروزآباد I

Figure 7: the relief of warrior's war in the Firuzabad I



تصویر ۸: طرح سوار سوم ساسانی و حریف اشکانی در نقش برجسته جنگ سواران فیروزآباد I (Herrmann, 1969: 74)

Figure 8: the motif of 3rd Sasanid rider and Parthian competitor in the relief of warrior's war in (Herrmann, 1969:74) the Firuzabad I

نقش برجسته دیگری که این فرد در آن دیده می‌شود نقش اردشیر در تنگاب فیروزآباد II است. در این نقش که در فاصله دو کیلومتری نقش برجسته شماره I فیروزآباد و در سمت راست رودخانه تنگاب حجاری شده است، حلقه سلطنتی از جانب اهورامزدا به پادشاه ساسانی تفویض می‌شود (موسوی حاجی و سرفراز، ۲۶) (تصویر ۹). محققین زیادی از جمله اشمیت (1970: 125)، هوف (2008: 39)، کایم (2009: 409)، گرابوسکی (-2009: 22)، 23، هرمان (2000: 38)، واندنبرگ (1984: 62)، لویت تاویل (1993: 151)، هرتسفلد (1941: 311)، مشکوتی (۱۳۴۹: ۱۴۰)، گیرشمن (۱۳۹۰: ۱۳۱)، لوکونین (۱۳۸۴: ۳۰۵)، هینتس (۱۳۸۵: ۱۷۰)، پرادا (۱۳۸۳: ۲۹۶)، شپرد (۱۳۸۷: ۵۸۷)، شراتو (۱۳۸۳: ۶۸) و موسوی حاجی و سرفراز (۱۳۹۶: ۲۷) این نقش را بررسی کرده‌اند و همه آن را مربوط به اردشیر بابکان می‌دانند. در این نقش برجسته اهورامزدا در سمت چپ و اردشیر در سمت راست تصویر شده که در بین آنها یک آتشدان قرار دارد. پشت سر شاه همان شخص بدون ریش در فیروزآباد I که مگسپرانی را بالای سر شاه نگاه داشته نقش شده است. او کلاهی بر سر دارد که قسمت بالای آن به جلو خم شده و در پشت سر این شخص شاپور اول با علامت مخصوص بر روی کلاهش و در نهایت دو تن از بزرگان ساسانی مشاهده می‌شوند (گیرشمن ۱۳۹۰: ۱۳۱).

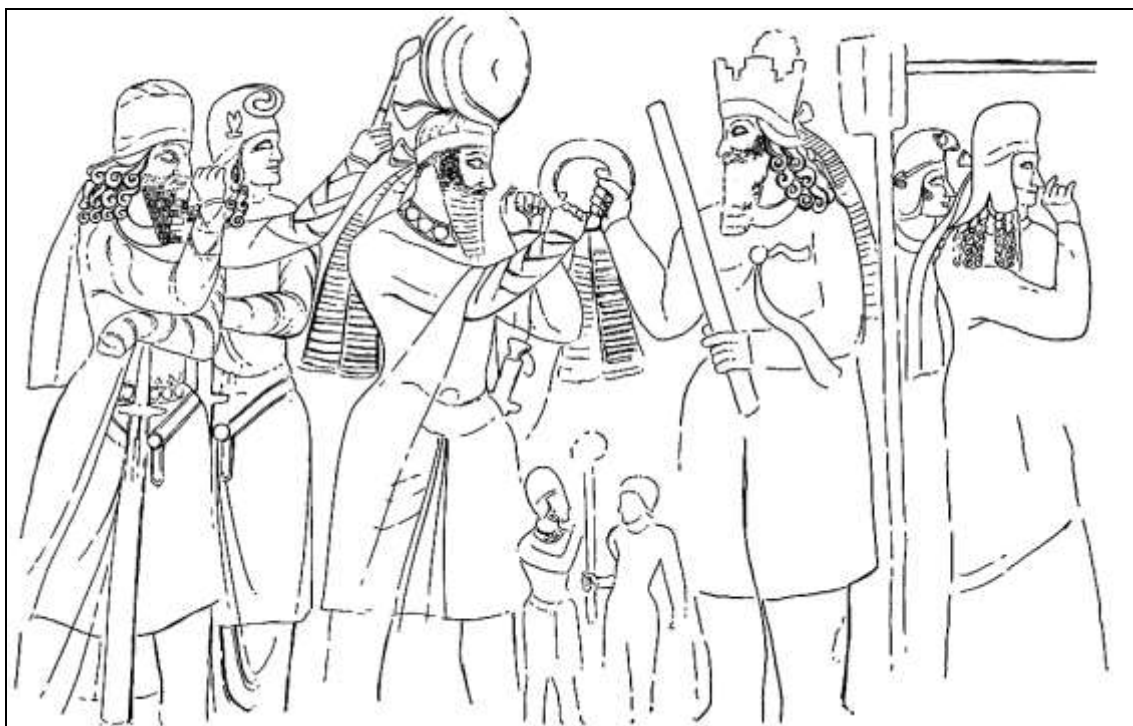


تصویر ۹: نقش برجسته فیروزآباد II

Figure 9: the Artabanus II's relief in the Firuzabad II

در نقش رجب نقش برجسته دیگری وجود دارد که در آن اردشیر حلقه سلطنتی را از اهورامزدا دریافت می‌کند (تصویر ۱۰). در این نقش اردشیر در سمت چپ بیننده دیده می‌شود که دست راست خود را برای گرفتن حلقه قدرت به سمت اهورامزدا دراز کرده و دست چپش را تا مقابل صورت بالا آورده و انگشت اشاره-

اش را به نشانه احترام به سمت اهورامزدا گرفته است. بین شاه و اهورامزدا دو کودک نقش شده‌اند که نظرات بسیار زیاد و متفاوتی در مورد این دو مطرح شده است. کرزن (۱۳۶۲: ۲۶۹) این دو را فرزندان شاپور اول و هرتسفلد کودک سمت چپ را هرمزد اول پسر شاپور می‌داند (Herzfeld, 1941: 57) که موضوع بحث این مقاله نیست. پشت سر اردشیر همان فرد بدون ریش که در سایر نقش برجسته‌های اردشیر ذکر آن به میان آمد، قرار دارد. در این نقش او مگسپرانی را بالای سر اردشیر نگه‌داشته و همان علامت مخصوص بر روی کلاهش حک شده است. در کنار او شخص دیگری ایستاده که دست چپ خود را بر روی قبضه شمشیرش گذاشته و دست راستش را بالا آورده و انگشت اشاره‌اش را به حالت احترام به سمت اهورامزدا گرفته است. در مورد هویت این شخص نظرات متفاوتی ذکر شده است.^۲ در پشت سر اهورامزدا دو زن در خارج از کادر اصلی نقش شده که هویت آنها نیز مورد بحث است.^۳ در خارج از کادر اصلی این نقش برجسته نیم تنه شخصی دیده می‌شود که دست راستش را بلند کرده و انگشت اشاره را به حالت احترام به جلو و به سمت صحنه اصلی گرفته است. در مقابل او یک کتیبه پهلوی ساسانی حک شده که کرتیر در آن خود را معرفی کرده است. علاوه بر این، چهره و علامت قیچی بر روی کلاه این شخص نشانگ دهنده تعلق نقش به کرتیر است که بعدها احتمالاً در دوره بهرام دوم تصویر خود را نقش کرده است.



تصویر ۱۰: طرح نقش برجسته اردشیر اول در نقش رجب II (Herrmann, 1969: 68).

Figure 10: the motif of Ardashir's relief in the Nagsh-e Rajab (Herrmann 1969:68)

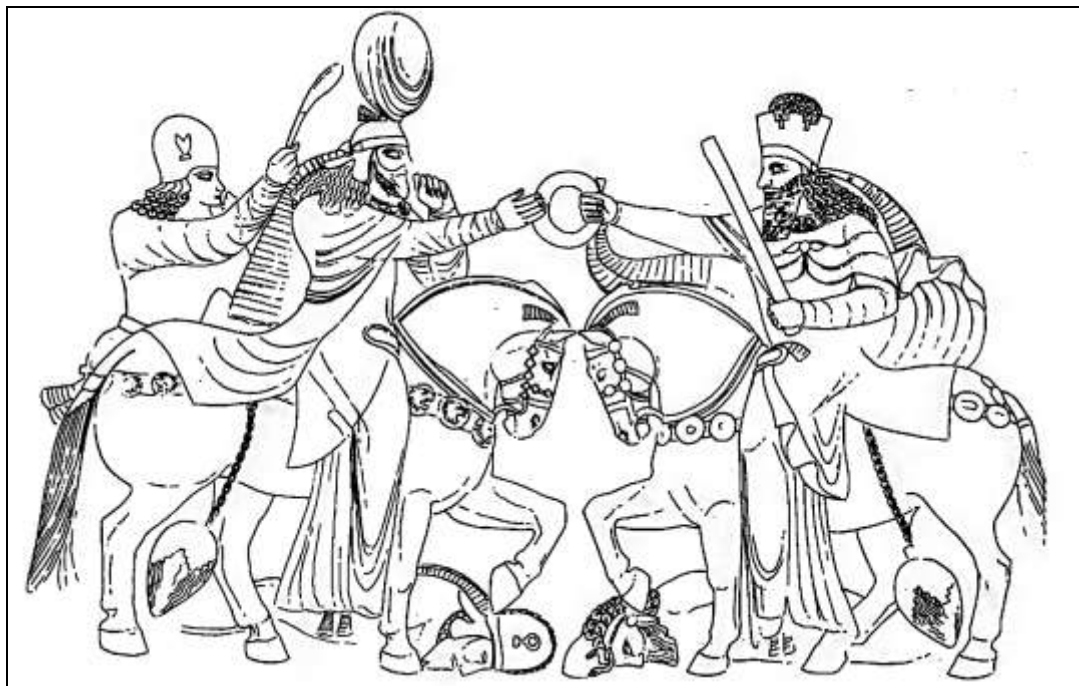
قدیمی‌ترین نقش برجسته از هشت نقش برجسته پادشاهان ساسانی در نقش رستم فارس نقش برجسته اردشیر بابکان بنیان‌گذار سلسله ساسانی است. در این نقش اردشیر حلقه قدرت را از اهورامزدا دریافت می‌کند

و هر دو سوار بر اسب هستند. زیر پای این دو نفر دشمنان شکست خورده قرار دارند که به نظر می‌رسد نقش شخص زیر پای اسب اردشیر، اردوان چهارم و نقش زیر پای اسب اهورامزدا، اهریمن باشند.^۴ در پشت سر اردشیر شخص دیگری ایستاده که مگسپرانی را بالای سر شاه گرفته است. این شخص کلاهی استوانه‌ای بر سر دارد که علامت مخصوصی بر روی آن حک شده است. او به صورت بدون ریش نقش شده و موهایش پشت سرش آویخته است (تصویر ۱۱).

با توجه به آنچه که گفته شد به نظر می‌رسد صورت اصلاح‌کرده یکی از ویژگی‌های روحانیت بوده و سنتی رایج در میان تمدن‌های شرق باستان مانند مصر، ایلام، آشور و هخامنشی است. نمونه‌های پیشین سنت اصلاح صورت بر روی مهرها، برخی افراد نقش شده در پلکان کاخ تچر، نقش فردی در کاخ سه دروازه که وسیله‌ای شبیه به مگسپران را در بالای سر شاه گرفته، فردی با ریش اصلاح‌کرده در پشت سر ولیعهد در نقش برجسته خزانه تخت جمشید و همچنین در نقوش شوش دیده می‌شود. به نظر می‌رسد این سنت در دوران ساسانیان یا حداقل در اوایل این دوره نیز ادامه پیدا کرده است. نمونه بارز این افراد کرتیر موبد بزرگ اوایل دوران ساسانی است که همزمان با ۶ شاه ساسانی از دوره اردشیر اول تا نرسی می‌زیسته است (تصویر ۱۲). کرتیر به چنان قدرتی رسید که چهار کتیبه در نقش رستم، نقش رجب، سرمشهد و کعبه زرتشت یعنی بیشتر از هر شاه ساسانی از خود برجای گذاشت.^۵ کرتیر در مهرها (Gyselen, 1989: 185-192) و نقش برجسته‌های اوایل ساسانی همچون نقش برجسته بهرام دوم در سرمشهد، خارج از کادر صحنه تاج ستانی اردشیر اول از اهورامزدا در نقش رجب II، نقش برجسته پیروزی شاپور بر امپراتوران روم در نقش رستم، صحنه حضور بهرام دوم در جمع درباریان در نقش رستم و نقش برجسته بهرام دوم در سراب بهرام تصویر خود را نقش کرده است.^۶ مواردی که به صورت خلاصه بیان شد نشانگر قدرت زیاد کرتیر است که توانسته به چنین جایگاهی برسد؛ بنابراین همان‌طور که در بالا و در قسمت بررسی افراد بدون ریش دوره هخامنشی گفته شد نمی‌توانیم این افراد را خدمتکار بدانیم. به نظر می‌رسد فردی که به صورت بدون ریش در تمام نقش برجسته‌های اردشیر اول در فارس نقش شده از جایگاه یک روحانی بلندمرتبه برخوردار بوده است. سکه‌هایی از اواخر دوره اردشیر به دست آمده که در روبروی تصویر اردشیر شخصی با صورت بدون ریش حک شده است (تصویر ۱۳). در مورد هویت او ابهامات زیادی وجود دارد. پاروک (1924) با توجه به کتیبه موجود بر روی یکی از سکه‌ها این شخص را شاپور اول می‌داند که نظر او توسط محققین دیگر مورد تردید قرار گرفته است (Alarm, 2007: 236). این شخص کلاهی اشکانی شبیه کلاه شخص بدون ریش در نقش برجسته اردشیر اول در نقش رستم I بر سر دارد. این دو همچنین دارای صورتی بدون ریش و اصلاح‌کرده هستند، ولی با توجه به اینکه علامت غنچه‌ی حک شده بر روی کلاه فرد بدون ریش در نقش برجسته‌های اردشیر اول، بر روی کلاه شخص تصویر شده بر سکه‌ها مشاهده نمی‌شود و همچنین شخص بدون ریش نقش شده بر روی سکه‌ها بر خلاف فرد بدون ریش نقوش برجسته اردشیر اول دارای دیهیم است، به نظر نمی‌رسد که این دو یک نفر باشند.

با توجه به این که در هیچ‌کدام از نقش برجسته‌های اردشیر بابکان این شخص بی‌ریش با دیهیم و روبان سلطنتی نقش نشده، بنابراین نمی‌تواند یکی از افراد وابسته به خاندان پادشاهی ساسانی باشد و باید در بین افراد غیر از خانواده سلطنتی هویت او را جستجو کرد. بر اساس مطالب ذکر شده باید به دنبال شخصی باشیم که در دوره اردشیر دارای مقام ارشد روحانیت بوده است. همچنین این شخص باید از جایگاه سیاسی بسیار

بالایی برخوردار بوده باشد که توانسته پشت سر اردشیر در تمام نقش برجسته‌های او در استان فارس نقش شود. در بین درباریان اردشیر بابکان به تنسر و ابرسام به عنوان روحانی بزرگ دوره اردشیر اشاره شده است. در اینجا به بررسی شواهد برای تنسر یا ابرسام بودن این شخص می‌پردازیم.



تصویر ۱۱: طرح نقش برجسته اردشیر در نقش رستم (Herrmann, 1969: 70)

Figure 11: the motif of Ardashir's relief in the Naqsh-e Rostam (Herrmann 1969:70)

از تنسر در هیچ‌کدام از منابع همزمان با عصر ساسانی نام برده نشده است و تنها در کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت در فهرست درباریان اردشیر به «مهرگ پسر توسر» (Huyse, 1999 b: 55) اشاره شده است. با توجه به اینکه در این کتیبه به هیچ‌مقام دینی در دربار اردشیر اشاره نشده (نصراله زاده، ۱۳۸۴: ۱۰۱) پذیرفتن این موضوع که منظور از توسر همان تنسر روحانی بزرگ دوره اردشیر بوده بسیار دشوار است و این نظر به صورت یک فرض باقی می‌ماند. در کتاب دینکرد به نقش تنسر در جمع‌آوری اوستا در دوره اردشیر اول و مبارزه با سایر ادیان در روایات مختلف اشاره شده است (Shaki, 1981: 123; Boyce, 1968: 7). در روایات دینکرد از مقام تنسر با عنوان هیرید و در یک مورد هیریدان هیرید نام برده شده است (نصراله زاده، ۱۳۸۴: ۱۰۲). در بسیاری از منابع اسلامی برخلاف منابع هم‌عصر با دوره ساسانی به تنسر اشاره شده است.^۷ تفاوت میان روایات دینکرد و منابع دوره اسلامی در این است که در منابع دوره اسلامی اشاره‌ای به جمع‌آوری اوستا توسط تنسر نشده است و همه‌جا او را حکیم و مشاور و خردمند وصف می‌کنند (همان: ۱۰۵). برخی از محققین از جمله هرتسفلد (۱۳۵۴: ۱۶۶) و اشپرینگلینگ (Sprengling, 1953: 214- 215) کرتیر و تنسر را یک نفر دانسته‌اند، اما برخی دیگر از جمله بویس این موضوع را رد می‌کنند و این دو را دو شخصیت جداگانه می‌دانند (Boyce, 1968: 10). یکی دیگر از منابعی که به تنسر اشاره کرده نامه تنسر با مؤلفی گمنام است (نصراله زاده، ۱۳۸۴:

۱۰۹). اصل این اثر به زبان پهلوی بوده که عبدالله ابن مقفع یا داذبه پسر داذگشنسب (مرگ ۱۴۰ هـ / ۷۶ م) آن را به عربی ترجمه کرده است. هم اکنون هم متن عربی و هم پهلوی آن از بین رفته و فقط ترجمه فارسی آن که در مقدمه کتاب تاریخ طبرستان نوشته ابن اسفندیار آمده، به دست ما رسیده است (همان: ۱۱۰). همان‌طور که در بالا گفته شد همه متونی که به تنسر اشاره کرده‌اند از دوره اسلامی هستند و در هیچ کدام از منابع همزمان با دوره ساسانی نامی از تنسر به میان نیامده است.



تصویر ۱۲: نقش و کتیبه کرتیر در نقش رجب.

Figure 12: The figure and inscription of Kerdīr in the Naghsh-e Rajab.

یکی دیگر از اشخاص ذکر شده در بین درباریان اردشیر که برخی منابع از او به عنوان روحانی بزرگ دوره اردشیر نام برده‌اند ابرسام است. در فهرست درباریان اردشیر در کتیبه کعبه زرتشت شاپور به ابرسام اشاره شده است. ابرسام تنها کسی است که در بین درباریان اردشیر صاحب عنوان افتخاری «اردشیر فر» به معنی شکوه اردشیر است (همان: ۴۱). برخی از محققین با توجه به این لقب اعتقاد دارند که ابرسام صاحب‌منصب شهر اردشیرخوره و در واقع شهر این شهر بوده است (لوکونین، ۱۳۸۴: ۶۲). در یک روایت از طبری آمده است که چون اردشیر برای نبرد با اردوان از اردشیرخوره خارج شد ابرسام را در این شهر گذاشت. در نامه‌ای از ابرسام به اردشیر آمده است که در نبود او هجوم نیروفر (Nirufarr) شاه اهواز را دفع کرده و توانسته او را شکست دهد (نلدکه، ۱۳۷۸: ۴۳ - ۴۲). این روایت طبری و کتیبه کعبه زرتشت شاپور مکمل و تأییدکننده همدیگر هستند (نصراله زاده، ۱۳۸۴: ۴۲). بیشترین اطلاعات در مورد ابرسام را در بین منابع دوره اسلامی طبری در اختیار

قرار می‌دهد. در جای دیگر آورده است که اردشیر به او مناصب زیادی از جمله بزرگ فرمادار داده است (نلدکه، ۱۳۷۸: ۴۰). البته برخی از محققین از جمله یارشاطر این روایت طبری را با توجه به این که در فهرست درباریان اردشیر در کتیبه کعبه زرتشت از شخصی به نام هزاربد به عنوان وزیر اعظم نام برده شده است رد می‌کنند (63: Yarshater, 1982). برخلاف طبری و برخی دیگر از منابع دوران اسلامی همانند اخبار الطوال و النهایه که ابرسام را وزیر بزرگ دوره اردشیر می‌دانند (دینوری، ۱۳۴۶: ۴۶ و دینوری، ۱۳۷۳: ۱۸۰) در کارنامه اردشیر بابکان (فروه‌وشی، ۱۳۷۸: ۹۱۵) و شاهنامه (شاهنامه، ۱۳۷۹ ج ۷: ۱۵۷) از او به عنوان موبدان موبد نام برده شده است.



تصویر ۱۳: سکه اردشیر اول به همراه فرد بدون ریش.

Figure 13: Ardashir I coin with a beardless person.

همان‌طور که در بالا اشاره شد، غیبت تنسر در منابع همزمان دوره ساسانی از جمله سنگ نوشته شاپور در کعبه زرتشت و حضور گسترده او در منابع دوره اسلامی و همچنین برعکس غیبت کرتیر در منابع دوران اسلامی و حضور او به صورت گسترده در سنگ نوشته‌های همزمان با عصر ساسانی عده‌ای را بر آن داشت که این دو نفر را یکی بدانند که در بالا شرح آن گذشت. برخی از محققین همین نظر را در مورد تنسر و ابرسام دارند و این دو را یکی می‌دانند. اولین بار کریستن‌سن (۱۳۷۸: ۷۶) با توجه به روایتی از فارسنامه ابن بلخی (۱۳۶۳: ۶۰) این مطلب را مطرح کرد. او اعتقاد داشت که ابن بلخی بین تنسر و ابرسام خلط کرده و این روایت او از تنسر مربوط به ابرسام است. در این روایت آمده است که اردشیر وزیری داشت شجاع و عاقل به نام نوسار که اگر ما این نام را تنسر بگیریم با توجه به اینکه تنسر در هیچ منبعی به عنوان وزیر نیامده و چون در بسیاری از منابع از ابرسام به عنوان وزیر بزرگ اردشیر نام برده شده است این به خاطر همپوشانی این دو نفر بوده و در واقع این دو یکی هستند (نصراله زاده، ۱۳۸۴: ۴۴). برخلاف نظر هر تسفلد که اعتقاد دارد نقش برجسته فیروزآباد I نمایانگر یک جنگ و در واقع جنگ نهایی بین اردوان و اردشیر است (Herzfeld, 1926: 254)، به نظر می‌رسد همان‌طور که ویدنگرن (Widengren, 1971) اعتقاد دارد جنگ بین اردوان و اردشیر در سه مرحله اتفاق افتاده است که از نظر جغرافیایی بیشتر غرب ایران (الیمایی و ماد) و بین‌النهرین را شامل می‌شود

و دلیل آن هم محدوده واقعی اشکانیان در سال‌های واپسین خود در همین مناطق است. به نظر می‌رسد غلبه بر الیمایی، ماد و بین‌النهرین از نظر نمادین در سه صحنه نقش برجسته فیروزآباد I نمایش داده شده است (Grabowski, 2011: 214). اتفاقی که ما در سایر دوره‌های ایران باستان می‌بینیم، از جمله نقش برجسته بیستون که داریوش پیروزی خود بر تمام شاهان شورش‌گرا را در یک جنگ اتفاق نیفتاده را در یک نقش آورده است و همچنین شاپور اول که پیروزی خود بر امپراتوران روم (گردیانوس سوم، والرین و فیلیپ عرب) که در چندین جنگ اتفاق افتاده را در چندین محل و در قالب چند نقش مشابه آورده است. نخستین تقابل اردشیر با نیروهای اشکانی و دست‌نشانده‌ی اردوان چهارم، یعنی شاه اهواز با دفع موفقیت‌آمیز حمله او توسط ابرسام در غیاب اردشیر همراه بوده است. بر اساس گفته طبری طی دو حمله بعدی خوزستان سرانجام به زیر یوغ ساسانیان می‌رود (Widengren, 1971: 737-738). هنینگ نظر طبری را در مورد اینکه شاه اهواز نیروفر بوده نمی‌پذیرد و در این مورد نظر ابن اثیر (۱۳۷۰) را بیشتر مد نظر قرار می‌دهد. او معتقد است ویروی بیان‌شده توسط ابن اثیر همان ویروود (Werod) یا ارد است که یکی از نام‌های رایج در میان شاهان الیمایی است (Henning, 1952: 178)؛ بنابراین می‌توان گفت شاه اهواز همان شاه الیمایی یعنی ارد پنجم بوده که قدرت را در الیمایی در حدود سال ۲۰۰ میلادی در اختیار می‌گیرد (Grabowski, 2011: 217).

۶. نتیجه

بسیاری از جنبه‌های هنر ساسانی مانند سنت اصلاح کردن ریش در بین روحانیون از تمدن‌های شرق باستان از جمله آشوری، هخامنشی، مصر و غیره الهام گرفته است. سنتی که به نظر می‌رسد تا دوره ساسانی ادامه پیدا کرده و نمونه آن کرتیر است که به چنان جایگاه بالایی در ساختار سیاسی ساسانیان رسید که نرسی نام او را در کتیبه پایکولی در بین نجبا و در صف بیعت‌کنندگان می‌آورد. همچنین شخص بدون ریش در تمام نقش برجسته‌های اردشیر اول در فارس دیده می‌شود. بسیار ساده‌انگارانه است که این افراد را خدمتکار بدانیم. در واقع در دست داشتن وسیله‌ای مانند مگسپران نه تنها خللی در وظیفه آنها ایجاد نمی‌کند، بلکه این افراد می‌توانند به چنان جایگاهی برسند که همه‌جا در پشت سر شاه نقش شوند و نمونه آنها در نقش برجسته‌های دوره آشور، هخامنشی و ساسانی (از جمله کرتیر) مشاهده می‌شود. به نظر می‌رسد فردی که بدون ریش در تمام نقش برجسته‌های اردشیر اول در فارس نقش شده از چنین جایگاهی برخوردار بوده است. با توجه به این که در هیچ‌کدام از نقش برجسته‌های اردشیر بابکان این شخص با دیهیم و روبان سلطنتی نقش نشده، بنابراین نمی‌تواند یکی از افراد خاندان پادشاهی باشد و باید در بین افرادی غیر از خانواده سلطنتی هویت او را جستجو کرد. در بین درباریان اردشیر، فقط تنسر و ابرسام هستند که روایت‌های مختلفی بخصوص در منابع اسلامی در مورد جایگاه بالای آنها در بین روحانیان ذکر شده است. از تنسر در هیچ یک از منابع همزمان با دوره ساسانی نامی برده نشده است. ابرسام در کتیبه کعبه زرتشت شاپور اول در شمار درباریان اردشیر ذکر شده، البته نه به عنوان روحانی یا وزیر اردشیر بلکه به عنوان یکی از درباریان و آن هم در ردیف پانزدهم آمده است. به نظر می‌رسد با توجه به اینکه این شخص در نقش مربوط به جنگ اردشیر با اردوان چهارم و در نقش برجسته‌های تاج‌ستانی اردشیر از اهورامزدا حضور دارد، هم دارای جایگاه بالای سیاسی و هم نفر اول جامعه روحانیت بوده است. در متون حماسی مانند کارنامه اردشیر از او به عنوان موبد موبدان و در شاهنامه فردوسی با عناوین مختلفی مانند دستور، وزیر، موبد و کدخدا نام برده شده است. شباهت دیگر این شخص با کرتیر

روحانی بزرگ ساسانی این است که همانند کرتیر که در نقش برجسته سرمشهد و سراب بهرام شمشیر حمل می‌کند، این شخص نیز علاوه بر اینکه در صحنه نبرد تنگاب فیروزآباد در حال نبرد با حریف اشکانی است، در سایر نقش برجسته‌های اردشیر نیز شمشیر حمل می‌کند و این نشان می‌دهد که این فرد علاوه بر مقام ارشد روحانیت همانند کرتیر از نفوذ سیاسی بالایی برخوردار بوده است. این خود نکته مهمی در رد نظر کسانی است که این شخص را یک خدمتکار ساده یا یک خواجه که مگسپرانی را بالای سر شاه نگه داشته است می‌دانند. آیا منطقی است خدمتکاری که فقط وظیفه نگه‌داشتن مگسپران (؟) را بر بالای سر شاه دارد با خود سلاح حمل کند؟ و از طرفی علامت حک شده بر کلاه او نشان از تبار او دارد. نشاهای مربوط به خاندان اشخاص مهم بر روی کلاه آنها نقش می‌شد، نه خدمتکاری که فقط نقش نگه‌داشتن مگسپران را داشته است. با توجه به اینکه در بین درباریان اردشیر اول ابرسام تنها کسی است که لقب «فر اردشیر» به معنی شکوه اردشیر را دریافت کرده و در بسیاری از منابع از او با عناوین روحانی ارشد و وزیر اعظم نام برده شده است، به نظر می‌رسد از جایگاه بسیار بالایی برخوردار بوده است. اگر نظر محققینی را بپذیریم که هم‌اورد اشکانی شخص بدون ریش در صحنه سوم نقش برجسته جنگ سواران شاه اهواز یا طبق چیزی که هنینگ می‌گوید اردوان پنجم الیمایی باشد، شاید بتوان بیشتر به روایت طبری مبنی بر برخورد شاه اهواز با ابرسام که در نبود اردشیر به اردشیرخوره حمله کرده بود، اعتماد کرد و بایستی صحنه سوم در نقش برجسته فیروزآباد I را مربوط به این جنگ و صحنه نبرد بین شاه اهواز و ابرسام بدانیم. به احتمال شخصی که با صورت بدون ریش در تمام نقش برجسته‌های اردشیر نقش شده است، ابرسام باشد که هم دارای جایگاه بسیار بالایی از نظر سیاسی به خاطر خدمات بیشمارش به اردشیر بوده و هم جایگاه روحانی ارشد این دوره که بنا بر سنت تراشیدن ریش در بین روحانیان با این شمایل در نقش برجسته‌های اردشیر اول ساسانی ظاهر شده است.

سپاسگزاری

نگارندگان بر خود لازم می‌دانند که از آقایان میثم لباف خانیکی، داود داوودی و سامر نظری به خاطر خواندن متن اولیه مقاله و ارائه پیشنهادها سودمند و در اختیار قرار دادن برخی از منابع تشکر و قدردانی نمایند.

پی‌نوشت

۱. در مگسپران بودن این وسیله نیز باید شک کرد. برای اطلاعات بیشتر در این زمینه ر.ک به رضا کلانی (۱۳۹۶: ۳۳-۳۴).
۲. برای آگاهی بیشتر ر.ک: لوکونین (۱۳۸۴: ۳۰۷)، هینتس (۱۳۸۵: ۱۷۱)، موسوی حاجی و سرفراز (۱۳۹۶: ۲۳). Herzfeld (1941: 311) Schmidt (1970: 124)، Herrmann (1969: 68) Vanden berghe (1984: 66).
۳. کرزن این دو نفر را از خواجهگان درباری می‌داند و اعتقاد دارد که اینها زن نیستند. ولی برخلاف او کسانی مثل Herzfeld (1941: 311)، Schmidt (1970: 124) و Herrmann (1969: 68)، این دو را همسر اردشیر و خدمه‌اش می‌دانند.
۴. از جمله کسانی که بر روی این نقش کار کردند: گیرشمن (۱۳۹۰: ۱۳۱)، لوکونین (۱۳۸۴: ۳۰۵)، پرادا (۱۳۸۳: ۲۹۶)، شپرد (۱۳۸۷: ۵۸۷)، شراتو (۱۳۸۳: ۶۸)، فرصت الدوله شیرازی (۱۳۶۴: ۱۲۰-۱۹۹)، موسوی حاجی و سرفراز (۱۳۹۶: ۲۷). Schmidt (1970: 125)، Kaim (2009: 409) Grabowski (2009: 22-23)، Herrmann (2000: 38)، Levit-Tawil (1993: 151) Sarre (1921: 35)، Wiesehofar (2001: 160)، Herzfeld (1941: 312)، Overlaet (2013: 313-354).
۵. برای اطلاعات بیشتر در مورد کتیبه‌های کرتیر ر.ک: MacKenzie 1989, Brunner 1974, Gignoux 1991, Henning 1954, Huyse 1998, Grenet 1990.
۶. برای آگاهی بیشتر در مورد نقوش برجسته ذکر شده ر.ک: ویلسن (۱۳۱۷)، مصطفوی (۱۳۴۳)، مشکوتی (۱۳۴۹)، ملکزاده بیانی (۱۳۵۱)، کرزن (۱۳۶۲)، شپرد (۱۳۷۸)، شراتو (۱۳۸۳)، پرادا و همکاران (۱۳۸۳)، لوکونین (۱۳۸۴)، هینتس (۱۳۸۵)، بويس (۱۳۸۶)، سامی (۱۳۸۹)،

شهبازی (۱۳۸۹)، گیرشمن (۱۳۹۰)، موسوی حاجی و سرفراز (۱۳۹۶)، Herzfeld (1928, 1941 & 1935), Von Gall (2008), Schmidt (1975), Trümpelman (1972, 1979) Bivar, (1981) Harper, (1969, 1970, 1977 & 2000) Herrmann, (2001) Wiesehofar, (2013) Canepa, (1921) Sarre, (1984: 66) Vanden berghe, (1970: 124) Haernick, & Jackson (1906), (2009) Grabowski, (1999) Haernick, (2003) Ricciardi, (2009) Overlaet, (1954) Overlot, (2009) Weber, (2009) Frye, (1974) Erdmann, (1943) De Waele, (1977).

۷. از جمله منابع دوره اسلامی که به تنسر اشاره کرده‌اند: مروج الذهب (تألیف ۳۳۲ هـ) و التنبيه و الاشراف (تألیف ۳۴۵ هـ) مسعودی (۱۳۴۹)، تجارب الامم (تألیف ۴۲۱ هـ) ابن مسکویه (۱۳۶۹).

منابع

- ابن اثیر، عزالدین ابی‌الحسین، (۱۳۷۰)، *الکامل فی التاریخ*، ترجمه سید محمدحسین روحانی، تهران، اساطیر.
- ابن بلخی، (۱۳۶۳)، *فارسنامه*، به تصحیح گای لسترنج و نیکلسن، تهران، اساطیر.
- بویس، مری، (۱۳۸۶)، *زرتشتیان: باورها و آداب دینی آنها*، ترجمه عسگر بهرامی، تهران، ققنوس.
- پرادا، ادیت، رابرت دایسون و چارلز ویلکینسون، (۱۳۸۳)، *هنر ایران باستان*، ترجمه یوسف مجید زاده، تهران، دانشگاه تهران.
- دینوری، (۱۳۴۶)، *اخبار الطوال*، ترجمه صادق نشات، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- سامی، علی، (۱۳۸۹)، *تمدن ساسانی*، تهران، سمت.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۷۹)، *شاهنامه*، بر اساس چاپ مسکو، به کوشش سعید حمیدیان، تهران، قطره.
- شپرد، دوروتی، (۱۳۸۷)، *هنر ساسانی*، در: *تاریخ ایران کمبریج*، ج ۳، *از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان*، گردآورنده: احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، ج چهارم، تهران، امیرکبیر.
- شراتو، امبرتو، (۱۳۸۲)، *هنر اشکانی و ساسانی*، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی.
- شهبازی، علیرضا شاپور، (۱۳۸۹)، *تاریخ ساسانیان*، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- علیخانی، الهه، (۱۳۸۶)، «بررسی مهرهای به دست آمده از کاوش‌های محوطه قصر ابونصر فارس»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما حکمت اله ملاحی، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- فرصت‌الدوله شیرازی، محمد نصیر بن جعفر، (۱۳۶۲)، *آثار العجم*، به کوشش علی دهباشی، تهران، یساولی.
- فروشی، بهرام، (۱۳۷۸)، *کارنامه اردشیر بابکان*، تهران، دانشگاه تهران.
- کرزن، جرج، (۱۳۶۲)، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه وحید مازندرانی، ج دوم، چ دوم، تهران، علمی فرهنگی.
- کریستین‌سن، آرتور، (۱۳۷۸)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران، صدای معاصر ساحل.
- کلانی، رضا، (۱۳۹۶)، «بررسی چند امکان برای تعیین هویت دو سوار ساسانی در نقش برجسته‌ی فیروزآباد»، *مطالعات باستان‌شناسی*، دوره ۹، شماره ۱، صص ۲۰۹-۱۸۹.
- کلانی، رضا، (۱۳۹۶)، *تبار و نشان‌شناسی سواران ساسانی در نقش برجسته فیروزآباد*، تهران، ندای تاریخ.
- فونگال، هوبرتوس، (۱۳۷۸)، *جنگ سواران در هنر ایرانی و هنر متأثر از هنر ایرانی در دوره اشکانی و ساسانی*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، نسیم دانش.
- گیرشمن، رومن، (۱۳۹۰)، *هنر ایران در دوران اشکانی و ساسانی*، ترجمه بهرام فروشی، تهران، علمی و فرهنگی.
- گوبل، روبرت، (۱۳۸۴)، *گل‌مهرهای تخت سلیمان: جستاری در مهرشناسی اواخر دوره ساسانی*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری.
- لوکونین، ولادیمیر گریگوریوویچ، (۱۳۸۴)، *تمدن ایران ساسانی*، ترجمه عنایت‌الله رضا، چ چهارم، تهران، علمی و فرهنگی.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، (۱۳۴۹)، *مروج الذهب*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی و فرهنگی.
- مسعودی، (۱۳۴۹)، *التنبيه و الاشراف*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مسکویه رازی، ابوعلی، (۱۳۶۹)، *تجارب الامم*، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران، سروش.
- مشکوتی، نصرت‌الله، (۱۳۴۹)، *فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران*، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- مصطفوی، سید محمدتقی، (۱۳۴۳)، «نقوش ساسانی در فارس»، *انجمن فرهنگ ایران باستان*، دوره ۱، شماره ۳، صص ۳۷-۲۹.
- ملکزاده بیانی، ملکه، (۱۳۵۱)، «سکه‌ها، نقوش و سنگ‌نبشته‌های شاپور اول»، *بررسی‌های تاریخی*، شماره ۲، صص ۴۶-۲۳.
- موسوی حاجی، رسول و علی‌اکبر سرفراز، (۱۳۹۶)، *نقش برجسته‌های ساسانی*، تهران، سمت.

- نصراله زاده، سیروس، (۱۳۸۴)، نام تبارشناسی ساسانیان از آغاز تا هرمزد دوم، تهران، پژوهشکده زبان و گویش با همکاری اداره کل امور فرهنگی.
- نلدکه، تئودور، (۱۳۷۸)، تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان، ترجمه عباس زریاب، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب و العجم، (۱۳۷۳)، تصحیح رضا انزابی نژاد و یحیی کلانتری، مشهد، دانشگاه فردوسی.
- ویلسن، کریستی، (۱۳۱۷)، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران، وزارت معارف.
- هینتس، والتر، (۱۳۸۵)، یافته‌های تازه از ایران باستان، ترجمه پرویز رجبی، تهران، ققنوس.
- Alarm, M. 2007. Ardashir's Eastern Campaign and the Numismatic Evidence. in: J. Cribe and G. Hermann (eds.). After Alexander: Central Asia before Islam. Proceedings of the British Academy, Oxford.
- Albenda, P. 1996. The Beardless Winged Genies from the Northwest Palace at Nimrud. *Annual Meeting of the American Schools of Oriental Research*. Held In Philadelphia.
- Alikhani, E. 2007. Study of the Seals Obtained from the Excavations of the Palace of Abu Nasr Fars. Master Thesis. Supervisor Professor Hekmatollah Molla Salehi, University of Tehran, Faculty of Literature and Humanities. [In Persian].
- Alvarez-Mon, J. 2009. Ashurbanipal's Feast: A View from Elam, *Iranica Antiqua* 44: 131-180.
- Bivar, A. D. H. 1972. Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier. *Dumbarton Oaks Papers* 26: 273-291.
- Bivar, A. D. H. 1979. The Absolute Chronology of the Kushano-Sasanian Governors in Central Asia. G. Hermatta (ed.). Prolegomena to the Sources in the History of Pre-Islamic Central Asia. Budapest: 317-332.
- Boyce, M. 2007. *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Customs*, Translated by A. Bahrami. Seventh Edition. Tehran. Qoqnoos.
- Boyce, M. 1968. *The Letter of Tansar*, Roma . [In Persian]
- Brunner, J. C. 1974. The Middle Persian Inscription Of The Priest Kirder At Naqs-I Rostam, Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy, and History. in: C. Miles and D. K. Koymjian (eds.). Studies In Honor of George, Beirut: 97-113.
- Canepa, M. 2013. *Sasanian Rock Reliefs*. in: D. T. Potts (ed.). The Oxford Handbook of Ancient Iran. Oxford University Press: 856- 877.
- Christensen, A. 1999. *Iran during the Sasanids*, Translated by R. Yasemi. Tehran. Sedaye Moasere Sahel . [In Persian].
- Curzon, G. 1983. *Iran and the Case of Iran*, Translated by V. Mazandarani, Vol. II, Second Edition. Tehran. Elmi va Farhangi . [In Persian].
- De Jong, A. 1997. *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*. Leiden.
- De Mecquenem, R. 1947. Contribution a l'etude du palais achemenide, in R. DeMecquenem, L. Le Breton and M. Rutten (eds.). ArchéologieSusienne. Memoires de la Mission Archeologiqueen Iran 30. Paris.
- De Waele, E. 1977. Nouvelles miettes de sculpture rupestre sassanide a Naqsh-e Rostam, Syria, *Tome* 54. fascicule 1-2: 65-88.
- Dinvari, 1967. *Akhbar al-Tawwal*, Translated by Sadegh Nasha't, Tehran: Iranian Culture Foundation.
- Erdmann, K. 1943. Die Kunst Irans zur Zeit der Sasaniden, Berlin.
- Erdmann, K. 1948. Sasanidische Felsreliefs- Römische Historienreliefs, in Antike und Abendland, Beiträge zum Verständnis der Griechen Römer und ihres Nachlebens, Vol. 111: 75- 87.
- Farahvashi, B. 1999. *Name-ye Ardeshir Babakan*, Second Edition. Tehran. the University of Tehran . [In Persian].

- Ferdowsi, A. 2000. *Shahnameh, Based on the Moscow Edition*. Prepared by S. Hamidian, Vol. 7, Tehran, Qatreh . [In Persian].
- Forsat al-Dawla Shirazi, Mohammad Nasir bin Jafar. 1983. *Asar al-Ajam*. Prepared by Ali Dehbashi, First Edition. Tehran. Yasavoli . [In Persian].
- Frye, R. N. 1974. The Sasanian bas-relief at Tang-i Qandil. *Iran* 12: 188-190.
- Ghirshman, R. 2011. *Iranian Art during the Parthian and Sasanid Eras*, Translated by B. Faravashi, Third Edition. Tehran. Elmi va Farhangi . [In Persian].
- Gignoux, Ph. 1991. Les Quatre Inscriptions Du Mage Kirdir: Textes et Concordances Paris. Cahier Studia Iranica 9.
- Goebbels, R. 2005. *Takht-i Suleiman Bullae: An Inquiry into Late Sassanid Sigillography*, Translated by F. Najd Samiei, First Edition, Tehran, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization . [In Persian].
- Grabowski, M. 2009. Wczesno Sasanid z Kie Relief Skalne Iranu, *Studia Materialy Archeologiczne. Tom* 14: 17-53.
- Grabowski, Maciej. 2011. Ardašīr's Struggle against the Parthians. Towards a Reinterpretation of the Firūzābād I Relief. *Iranica Antiqua* 46: 207-233.
- Grenet, R. 1990. Observations Sur Les Titres de Kirdir, *Studia Iranica* 19, f. 1: 87-93.
- Gyselen, R. 1989. Note De Glyptique Sassanide Les Cachets Personnels De Ohrmazd-Mogbed, Etude Irano – Aryennes Offertes A Gilbert Lazard, *Cahier Studia Iranica* 7. Paris: 185-192.
- Haerinck, E. 1999. Une tradition iranienne L art des Bas-reliefs Rupestres, *Dossiers d Archeologie* 243: 54-60.
- Haernick, E. and Overlaet. B. 2009. The Sasanian Roch Reliefs of Bahram II at Guyum (Fars, Iran). *Iranica Antiqua* 44: 531-558.
- Harper, P. O. 1981. *Silver Vessels of the Sasanian Periods I: Royal Imagery*. New York.
- Henning, W.B. 1952. The Monuments and Inscriptions of the Tang-I Sarvak. *Asia Major* 2: 151-178.
- Henning, W. B. 1954. Notes on the Great Inscription of Sapur I. Jackson Memorial Volume, Bombay. Selected Papers. *Acta Iranica* 15 1977 (2): 415-29.
- Herodotus, 1981. *Histories*, trans. Godley.
- Herrmann, G. 1969. The Dārābgird Relief: Ardashīr or Shāhpūr? A Discussion in the Context of Early Sasanian Sculpture. *Iran* 7: 63-88.
- Herrmann, G. 1970. The Sculptures of Bahram II. *The Royal Asiatic Society*.
- Herrmann, G. 1977. *The Iranian Revival*. Elsevier. Phaidon.
- Herrmann, G. 2000. The Rock Reliefs of Sassanian Iran, in J. Curtis (ed.). Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian Periods, Rejection and revival, 238 BC-AD 642. London. British Museum Press.
- Herzfeld, E. 1926. Reisebericht, *Zeitschrift Der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* 80.: 226-283.
- Herzfeld, E. 1935. *Archaeological History of Iran*. London. Oxford University Press.
- Herzfeld, E. 1941. *Iran in the Ancient East, Archaeological Studies Presented in the Lowell Lectures at Boston*. London, Boston and New York.
- Hinz, W. 2006. *New Finds from Ancient Iran*, Translated by P. Rajabi, First Edition. Tehran. Qoqnoos . [In Persian].
- Huff, D. 2008. Formation And Ideology Of The Sasanian State in The Context of Archaeological Evidence. in: V. S. Curtis and S. Stewart (eds.). The Sasanian Era. I. B. Tauris: 31-59.
- Huyse, PH. 1988. Kerdīr and the First Sasanians. in: Sims-Williams, N (ed.). Proceeding of the Third European Conference of Iranian studies, Part 1. Dr. Luding Verlag. Wiesbaden.
- Huyse, PH. 1999. Die Dreisprachige Inschrift Sabuhrs I. A Der Kab-I Zaedust (SKZ). 2Bde. (=Corpus Inscrionum Iranicarum III 1.) Part III. Pahlavi Inscriptions. Not Complete. London.
- Ibn Athir. Izz al-Din Abi Al-Hussein. 1991. *Al-Kamil Fi Al-Tarikh*, Translated by M. H. Rouhani, Vol. I, Tehran, Asatir . [In Persian].

- Ibn Balkhi, 1984. *Farsnameh*, G. le Strange and R. Nicholson, (eds.), Tehran, Asatir [In Persian].
- Jackson, W. 1906. *Persia Past and Present*. London. Macmillan & Co.
- Kaim, B. 2009. Investiture or Mithra, Towards a New Interpretation of So-Called Investiture Scenes in Parthian and Sasanian Art. *Iranica Antiqua* 44: 403-415.
- Kalani, R. 2017. Study of Several Possibilities to Determine the Identity of Two Sasanid Riders in the Relief of Firuzabad. *Pazhuheshhaye Bastanshenasi* 9 (1: 209-189 [In Persian].
- Kalani, R. 2017. *The Descent and Symbolism of Sasanid Riders in the reliefs of Firuzabad*, First Edition. Tehran. Nedaye Tarik . [In Persian].
- Lerner, J.A. 2007. The Seal of a Eunuch in the Sasanian Court. *Inner Asian Art and Archaeology* 1: 113-118.
- Levit-Tawil, D.1993. Re-dating the Sasanian reliefs at Tang-e Qandil and Barm-e Dilak: Composition and Style as Dating Criteria. *Iranica Antiqua* 28: 141-168.
- Lukonin, V. G. 2005. *Sasanid Iranian Civilization*, Translated by E. Reza. Tehran. Elmi va Farhangi . [In Persian].
- Mac Kenzie, D. N. 1989. The Sasanian Rock Reliefs at Nagsh-i Rostam, *Iransche Denkmaler, Paragraph* 17.
- MacDermot, B. C. 1954. Roman Emperors on the Sassanian Reliefs. *Roman Studies* 44: 76-78.
- Malekzadeh Bayani. M. 1972. Coins, Reliefs and Inscriptions of Shapur I. *Pazhuheshhaye Tarikhi (Historical Studies)* 2 : 46-23 . [In Persian].
- Mashkouti, N. 1970. List of Historical Monuments and Ancient Sites of Iran. First Edition. Tehran. National Organization for the Protection of Antiquities of Iran. [In Persian].
- Masoudi, 1970. *Al-Tanbih va Al-Ashraf*. Translated by A. Payande. Tehran. Bongahe Tarjome va Nashre Kitab . [In Persian].
- Masoudi, Abul Hasan Ali Ibn Hossein. 1970. *Moravvej Al- Zahab*. Translated by A. Payande. Vol. 1. Tehran. Elmi va Farhangi . [In Persian].
- Mostafavi, M. T. 2006. Sasanid Reliefs in Fars,. *Anjomane Farhange Iran Bastan (Ancient Iranian Culture Association)* 1 (3: 37-29 . [In Persian].
- Mousavi Haji, R. and Sarfaraz, A. A. 2017. *Sasanid Reliefs*. First Edition. Tehran. Samt .[In Persian].
- Muskouyeh Razi, Abu Ali. 1990. *Tajarob Al- Omam*. Translated by A. Emami. Vol. 1. Tehran. Soroush . [In Persian]
- Nasrollahzadeh, S. 2005. *The Name of Sasanid Genealogy from the beginning to Hormozd II*. First Edition. Tehran, Research Institute of Language and Dialect in Collaboration with the General Office of Cultural Affairs . [In Persian].
- Niederreiter, Z. 2015. Cylinder Seals Eleven Eunuchs (ša re ši Officials), A Study on Glyptics Dated to the Reign of Adad-nērārī. *State Archives of Assyria Bulletin* 21: 117-156.
- Nöldeke. T. 1999. *History of Iran and the Arabs during the Sasanid Era*, Translated by A. Zaryab. Tehran. Institute of Humanities and Cultural Studies . [In Persian].
- Oppenheim, A. L. 1973. A Note on sa resi. *JANES* 5.
- Overlaet, B. 2009. A Roman Emperor At Bishapur and Darabgird: Uranius Antonius and the Black Stone of Emesa. *Iranica Antiqua* 46: 461-502.
- Overlaet, B. 2013. And Man Created God? Kings, Priests and Gods on Sasanian Investiture Reliefs. *Iranica Antiqua* 48: 313-354.
- Paruk, D. J. 1924. *Sasanian Coin*. Bombay. The Times Press.
- Porada, E. Dyson. R. and Wilkinson. C. 2004. *Ancient Iranian Art*, Translated by Y. Majidzadeh, Third Edition, Tehran University . [In Persian].
- Razmjou, S. 2010. Persepolis: A Reinterpretation Palaces and Their function. in: J. Curtis and St. J. Simpson (eds.). *The World of Achaemenid Persia*. I.B.Tauris & Co Ltd.
- Reade, J. E. 1972. The Neo-Assyrian Court and Army: Evidence from the Sculptures, British Institute for the Study of Iraq. *Iraq* 34 (2): 87-112.

- Ricciardi, R. A. 2003. A Reconsideration of the Iconography of the Triumphal Reliefs of the Shapur I. M. A. Thesis. University Of Cincinnati.
- Sami, A. 2010. *Sasanid Civilization*, Vol. 2. Second Edition. Tehran. Samt. [In Persian].
- Sarre, F. 1921. L Art de La Persa Ancienne. in: E. Gres and Gie (eds.) .L Art de L Orient. Paris: 1-55.
- Schmidt, E. 1953. *Persepolis I, Structures, Reliefs and Inscriptions*. Chicago. Illinois. The University of Chicago Press.
- Schmidt, E. F. 1970. *Persepolis III*. Chicago. University of Chicago Press.
- Shahbazi, A. S. 2010. *History of the Sasanids*, Vol. 1. Tehran. University Publishing Center. [In Persian].
- Shaki. M. 1981. The Denkard Account of the History of the Zoroastrian Scriptures. *Archir Orientalnt* 49.
- Shepard. D. 2008. *Sassanid Art, In: History of Iran Cambridge, Vol. 3, part two: From the Seleucids to the collapse of the Sasanid Empire*. Prepared by Ehsan Yarshater. Translated by H. Anousheh. Vol. 4, Tehran. Amirkabir . [In Persian].
- Sherato. U. 2004. *Parthian and Sasanid Art*. Translated by Y. Azhand. First Edition. Tehran. Mola . [In Persian].
- Sprenghing. M. 1953. *Third Century Iran. Šapor and Kartir*. Chicago. 32
- Tajareb Al- Omam Fi Akhbar Moluk Al- Arab va Al- Ajam. 1994. R. Anzabi Nejad and Y Kalantari, (eds.). Mashhad. Ferdowsi University . [In Persian].
- Trümpelman, L. 1975. Truimph über Julian Apostata. *Jahrbuch Für Numismatik und Geldgeschichte* 25: 107- 111.
- Vanden berghe, L. 1984. *Reliefs Rupestres de l'Iran Ancient*. Ruxelles.
- Von Gall, H. 1999. *War Riders in Iranian Art and Art Influenced by Iranian Art in the Parthian and Sasanid Periods*. Translated by F. Najd Samiei. First Edition. Tehran. Nasime Danesh . [In Persian].
- Von Gall, H. 2008. New Perspective on Sasanian Rock Reliefs, in: D. Kennet and P. Luft (eds.). Current Research in Sasanian Archaeology, Art and History, Proceedings of a Conference Held At Durham University, November 3rd And 4th, 2001: 149-161.
- Weber, U. 2009. Wahram II, König der Könige Von Eran und Aneran. *Iranica Antiqua* 44: 559-643.
- Widengren, G. 1971. The Establishment of the Sasanian Dynasty in The Light of New Evidence. in: Atti Del Convegno Internazionale Sul Tema: La Persia (Roma, 31- Marzo- 5- Aprile 1970). Rome: 711-782.
- Wiesehofar, J. 2001. *Ancient Persia from 550 To 650 AD*. I. B. Tauris & Co Ltd.
- Wilson, C. 1942. *History of Iranian Industries*, Translated by A. Faryar, First Edition, Tehran, Vezarate Maa'ref (Ministry of Education) . [In Persian]
- Wright, J. L. 2012. King and Eunuch: Isaiah 56: 1-8 in Light of Honorific Royal Burial Practices. *Biblical Literature* 131 (1): 99-119
- Yarshater, E. 1982. *Encyclopedia Iranica* F. 1: 67-8.